

MODERNIZMUS, FORMAKULTÚRA, KORSZERŰSÉG

KISS LAJOS

A modernizmusról immár több év óta vitatkozunk. Mit is akarunk tulajdonképpen tisztázni? Az irodalmi modernség, az irodalmi korszerűség fogalmait. A vitatkozók mindannyian érzik valahogyan, hogy új társadalmi változással állnak szemben. Érzik: egy új kor kérdéseire kell feleletet adniok. De nem akárhogyan. Hallják a velük szemben támasztott igényt: „az igazat mondd, ne csak a valódit“; ha a jelen és a jövő emlékezetére számíthat: nyomon kell beszélned. Az utókor minden lári-fári beszédet feledéssel büntet. Azt tapasztalom, hogy a történelmi felelősségnek ez a tudata áthatja a vitatkozók nagyrészét, amikor az irodalmi korszerűség kérdését a ma számára tisztázni igyekeznek.

Ki a modern, ki a korszerű? Ki az, aki egy vagy több lépéssel kullog a fejlődés után? Izgalmas kérdések ezek. Jelentőségüket növeli, hogy az emberiség „igazi történetének“ fordulóján, a szocializmus győzelmének századában hangzanak el. A modernség, a korszerűség kérdéséről csak ennek a ténynek figyelembevételével vitatkozhatunk eredményesen. Ez a támpont és a mérce. S az álokoskodással s a szofisztikával szemben is csak a szocializmus ténye lehet a leghatalmasabb érvünk. Mert hiszen tulajdonképpen miről vitatkozunk? Mi a legfontosabb probléma, amit tisztáznunk kell? Hogy milyen legyen a ma és a holnap irodalma. Tehát a szocializmus irodalma. Nos, ezt minden részletében nem lehet eldönteni. De ennek az új irodalomnak — hogy úgy mondjam — már serdülő korában megvan a maga familiáris alkata, szembetűnnek elvitathatatlan családi vonásai. Tehát vannak ismérvei, amelyek alapján meg lehet állapítanunk, hogy kinek a gyermeke. A most folyó modernizmus-vitában elég sűrűn tapasztaljuk, hogy a születő új irodalmunknak vannak bábái, akik az egészleges újszülöttet egyes fodorlattal szeretnék kicserélni az öreg, beteg szülők — a kapitalizmus — sápkóros csemetéjével.

Meggyőződésem, hogy modern és korszerű csak a szocializmus valóságát, az új ember életét, érzelmeit, szellemét ábrázoló és kifejező irodalom lehet. Nos, meg is érkeztünk a tulajdonképpeni vitakérdéshez. Miben új ez az irodalom? Ha valóban az új valóság irodalma akar lenni, alapjában és lényegében különböznie kell a régitől. Azt hiszem, ez természetes is, hiszen legfontosabb anyaga — az emberi sorsok, az emberi gondolatok és érzelmek végtelen skálája — minőségi változáson ment át. Ha az irodalomnak ez az alapanyaga forradalmian új, természetes, hogy a művészi formában is végbe kell mennie annak a forradalmi metamorfózisnak, amely alkalmassá teszi a formát az új tartalom adek-

vát kifejezésére. Az új irodalom épp úgy, mint maga a szocializmus és annak tudománya, a marxizmus—leninizmus, lényegében és minőségében különbözik minden régitől. Tehát minőségileg új történelmi képződmény. De ez korántsem jelenti azt, hogy a múlthoz nincs semmi köze. A múlt lehet példája és tápláló forrása. De nem lehet kelléktára, — sem világnézeti, sem formai arzenálja. A szocialista irodalom új szintézis: a régi elemek csak önmagukat megszüntetve — megőrizve élhetnek tovább a szocialista irodalom új egységében. A modernizmus-vitában többen meglepő „dialektikával“ a régiről próbálják elhithetni, hogy új, vagy a régi és új eklektikus összeházasításán spekulálnak.

A vitában feltűnt egy álláspont, amely a modernista kísérleteket egyszerűen formai újításnak tekinti. Eszerint a modernizmus: csak formaforradalom. Hítük, hogy az irodalom történelmi áthangeléséhez ez éppen elegendő. Hiszen — úgymond — minden a formán múlik. Elismerik, hogy az író az élet új és új jelenségeivel és problémáival találja szemben magát. De azt hirdetik, hogy ez a „modern“ művészt csak egyfajta magatartásra kötelezi: a formakultúra fejlesztésére. Mintha léteznék a XX. század második felére szabott egyfajta formarendszer vagy formaelem-készlet, amelynek birtokában le lehet győzni, meg lehet nyergelni az új valóságot, a „modern kort“. Az irodalmat akarják „forradalmasítani“, „modernné“ formálni a hangok, a szavak „önálló“ érzelmi és hangulati funkciójának felhasználásával, a gondolkodás szabad asszociációs csápjainak állandó és felelőtlen fitogtatásával, az írásjelek kisszerű, de radikális száműzésével, nagybetűkkel és zseniális homályossággal — tehát olyan eszközökkel, amelyek többségükben a külső forma tartozékai vagy a kifejezés technikai segédeszközei. S e külső jegyek alapján minősítenek írókat „modernnek“ vagy konzervatívoknak, aszerint, hogy használnak-e írásjeleket, vagy sem, s hogy könnyen, avagy nehezen érthetők. Minap egy fiatal íróval vitatkoztam. Ő úgy látja, hogy a modernizmusról kevesebbet kellene beszélni, mert — úgymond — ha valaki lépést tart a formakultúra fejlődésével, akkor modern. És nem érti, hogy ez miért baj. Azt is elmondta, egyáltalán nem az a fontos, az író miről ír, hanem az, hogy hogyan. Véleménye szerint az anyagi világban lejátszódó folyamatokat nemcsak tartalmilag — gondolatilag képezi le az emberi tudat, hanem formailag is. És ő ezt az utóbbit a „modern“ művészet „valóság-tükrözése“ szempontjából fontosabbnak tartja. Például a szabad asszociációban a valóság egy sajátos formai mozzanatának tükrözését látja. Ugyanis az atomfizikában közismert az a jelenség, hogy az anyag atomos szerkezetében diszkontinuitás, nemfolytonos jelleg mutatkozik. Ha úgy tetszik: a szabad asszociáció ennek az objektív „nem-tartalmi jelenségnek“ formai leképezése. Így bizonyítják a forma evilágiságát. De számunkra a valósághoz fűződő effajta kapcsolat nagyon ösztövé. Azok tehát, akik a tartalomtól független formaforradalomra esküsznek, lényegében magáról a valóságban végbement korszakos tartalmi átalakulásról, a forradalomról nem akarnak tudomást venni. Hazug az az irodalom, amelyik az élet nagy változásainak csak a technikai — formai mozgását akarja ábrázolni. A nagy írók művészete soha nem az élet másod- és harmadrendű szféráit tükröztette. Tekintetük mindig a társadalmi valóság alapstruktúrájára szegeződött.

Irodalmunknak vannak nagy formateremtői. De érdekes módon nem azok váltak korszakos formaforradalmárokká, akik a forma mives megújításának jelszavát tűzték zászlajukra, hanem akik ennél többet akartak. Az élet, a gon-

dolkodás, az érzés forradalmával kezdték. Az ő jelszavuk az új irodalom, és nem egyszerűen csak az új forma volt. És éppen ezért lehetett formakultúrájuk koruk irodalma számára támpont, az új ábrázolás és kifejezés példája. Századunkban Ady és József Attila átfogó művészi forradalma a forma korszakos megújításában is legyőzte a forma mives fejlesztésének nagyműveltségű úttörőit: Babitsot és Kosztolányit. S vajon ennek a győzelemnek a titka az lenne, hogy ők többet foglalkoztak a forma mesterségbeli kérdéseivel, mint kiváló kortársaik? Azt hiszem, korántsem. Sőt, talán az ellenkezőjének bizonyítása nem is lenne olyan nehéz feladat. Mégis formakultúrájuk fölénye nyilvánvaló. Meggyőződésem, hogy ennek magyarázata nem valamiféle egyoldalú, különös képességükben keresendő, hanem egész művészi magatartásukban. Az esztétika nyelvén fogalmazva: művészetük tartalom—forma egységében, a forradalmian új gondolatok és érzések újszerű, adekvát kifejezésében. Az ő költészetük mintegy azt bizonyítja, hogy nincs önmagában vett, tartalomtól némiképp is független korszakos formaforradalom. *Ez mindig csak a tartalom és forma egységében valósulhat meg.*

A polgári esztétikában a tartalom és forma egysége leszűkül az egyes művekre, holott sokkal tágabb értelme van. Minden írói életmű a maga egészében tartalom—forma egység. Az egyes művek formáját, de egy egész írói életmű formakultúráját is a tartalom mint elsődleges tényező határozza meg. Tehát egy író formarendszerének forradalmi szerepét és valóságábrázoló értékét csak abból kiindulva tudjuk helyesen megítélni, hogy korában milyen tartalmak, gondolatok és érzések adekvát kifejezési eszközeül szolgált. Ha az író az életben rátalál az elsőrendű tartalmi anyagra, akkor képes lehet megteremtteni az elsőrendű formakultúrát is. Ha költészetének tartalmához az élet másod- és harmadrendű szféráiból veszi anyagát, akkor formakultúrája is — finomítsa bár azt nagy műveltséggel és hozzáértéssel — másod- és harmadrendű lehet csupán. Ami egyáltalán nem jelenti azt, hogy a nyelvnek vagy pl. a versformáknak nem lehet kiváló mestere. Elég, ha csak Szabó Lőrincre és Weöres Sándorra hivatkozom itt. A csiszolt és mives forma nagy érték. De bennünket most elsősorban az érdekel, hogy egy-egy formarendszer milyen feszültségű tartalmi energiákkal van telítve, hogy a valóság milyen mély erő forrásainak közvetítője. A nagy korszakos művészi formákat a korszakos forradalmi tartalmak hozzák létre. Hegel zseniális felismerését, hogy a forma nem más, mint a tartalom átcsapása formába, nemcsak az egyes alkotásokra, hanem egész írói életművekre érvényesnek kell tekinteni. Természetesen, lényeges korrekcióval: mind a tartalmat, mind a formát materialisztikusan kell felfognunk. Tehát: ha a tartalom és forma szerves egymásba válásáról beszélünk, *akkor a forma nem más, mint a tartalom művészi megjelenítésének a lehető legtökéletesebb módja.* Éppen ezért a formának minden olyan fajta „tökéletesítése“, amely *nem* a tartalom teljesebb és pontosabb kifejezését szolgálja, önmagáért való cizellálássá válik, nem a forma igazi értékeit növeli. Valójában kétféle „tökéletes“ formáról szoktak beszélni. Az egyik a művészi tartalom—forma-egységben válik jelentőssé; a másik mint a tartalommal szemben bizonyos mértékig önállósult formai érték tűnik fel. Az első esetben tényleg tökéletesen megvalósítja esztétikai szerepét. A második esetben túlhaladja azt. Éppen ezért a legtökéletesebb formakultúra mindig a legtökéletesebb tartalom—forma-egységben jelentkezik. Petőfi, Ady,

József Attila költészete a legnagyobb példája ennek az egységnek. Ezért válhatott formakultúrájuk is korszakos értékűvé.

Petőfi a XIX. század legjelentősebb formaforradalmára. Legnagyobb újítása ezen a téren, hogy költészetét a népnyelvre hangolta. A népköltészet addig bűvópatakja volt irodalmunknak. Petőfi a felszínre vezette rejtett értékeit. Formakultúráját bekapcsolta irodalmi életünk vérkeringésébe. De hogyan hajthatta végre a költői formának ezt a „népi forradalmát“? Mi volt az előfeltétel? A népköltészet iránti rokonszenv? Az itt fellelhető realista kifejezési lehetőségek felismerése? Nyilvánvalóan mindezek az előfeltételek közé tartoznak. De ezeknél van fontosabb: a XIX. századi magyar népi tömegek történelmi szerepének felismerése. Petőfi megértette, hogy e tömegek gondolatai és érzései történelmi hangütést követelnek az irodalomban is. Azt is jól érezte, hogy ez nem valósulhat meg tőlük idegen formában. Tehát az ő nyelvüket és gondolkodási formájukat kellett költői rangra emelni. Petőfi ezt nemcsak felismerte, hanem költészetének nagyszerű tartalom—forma-egységében elsőként meg is valósította.

És századunkban Ady és József Attila példája mit bizonyít? Úgy gondolom, Ady költészetének sajátos forma-rendszerét igazán sohasem fogja érteni az, aki a francia szimbólikus líra egyszerű irodalmi hatásából indul ki. Ady nagy eredetisége abban keresendő, hogy a világirodalomból azt kutatta fel először, ami hasonulni volt képes az ő nagy forradalmi élményével. De éppígy szelektálta saját költői célja érdekében a magyar múlt emlékeit is. Az ószövegség zord világába nem a „hitetlenül hívő“ ember menekült. A XVI. századi hitviták nem a megnyugvást kereső nagy kételkedőt vonzották. Ady forradalomra készült. Kora legfelvilágosultabb elméi közé tartozott, de hazája, a „magyar ugar“ csak épp hogy eltávolodott a középkor mezsgyéjétől. Haladó, forradalmi Európa és trespedő Magyarország, a „veszteglő akarat“-ok földje! Ady volt talán az egyetlen költőnk ekkor, akiben történelmi élménnyé vált ez az ellentmondás. Ez az élmény költészetének elsőrendű tartalmi anyaga. Ehhez kellett kiküzdenie azt a formakultúrát, amely méltóképpen, igazi műveltségben tudja közvetíteni az új forradalmi gondolatokat és érzéseket. A szimbolizmus, a nyelvi archaizálás, a kegyetlen átkozódás e nagy forradalmár költészetének történelmileg indokolt formaelemei, amelyek nem az égből pottyantak, nem is a költői én kifürkészhetetlen mélyeiből merültek napvilágra. Létrehozta az új valóság, az új tartalom kifejezésének szüksége. De nem valami ösztönös, automatikus folyamatként. A költőben először az tudatosodott, hogy *mit* kell kifejeznie. A gondolatok, az érzések, egyszóval: *az új tartalom*. Az új forma a költő tudatos tevékenysége nélkül nem jöhetett volna létre. De ez nem spekulatív formateremtés. Ezt a formát az új történelmi valóság sürgette, s jöllehet sok forrása megjelölhető a világirodalomban és a magyar történelmi múltban, mégis páratlanul eredeti, az egész magyar irodalomban egyedülálló. Adynak joga volt szimbólumokat teremteni, hisz a valóság is kúszált és „talányos“ volt. Joga volt ószövegségi átkokat szórni, mert a „magyar ugar“ rég történelmi anakronizmus volt már. Úgy érezte, a maradiság képviselői, a „bujtó új kan Báthory Erzsébetek“ méltatlanok a józan szóra. Csak a kíméletlen, csak a kegyetlen átok fejezheti ki a történelem türelmetlenségét. Ady költészetének formarendszerében százados forradalmi indulatok is ott lüktetnek, mintegy egyesülve saját korának szándékaival és akaratával. A költő legnagyobb érzé-

sei a népnek szóló legszebb szavakban fejeződnek ki. A proletároknak így üzen: „szívem küldöm ez ó frigyládát“. Ady költészetének még számtalan formaforrását kutathatnánk fel. *Egész* formakultúrája mégis páratlan és egyedülálló, mert azzá tette a forradalmi élmény, kora valóságának mély megértése.

És József Attila költészetének formája? Szinte lehetetlen nem a tartalom oldaláról megközelítve elemeznünk. Az ilyen képek és szerkezetek, mint: a munkabér, a munkaerő ára; kiállunk érte, mint a kémény; a szövőlány cukros ételekről álmodik, s nem tud kartellekről; hol lehet altiszt, azt kutatja; üllőt csapott a tél, hogy megvasalja a pántos égbolt lógó ajtaját stb. — nem valami elvont költészet formaelemei. Pontosabban, olyan formaelemek ezek, amelyekből — még részeire szedve is — a tartalom energiája költői erővel sugárzik. Így kiszakítva sem egyszerű szavak, mintegy a művészi tartalom—forma-egységben olyan gondolati és érzelmi töltést kaptak, amely szinte kivonhatatlan belőlük; mint a nyelv egyszerű elemei is tovább hordják és sugározzák a kapott energiát. József Attila tudatos marxista gondolkodó. Költészetének formáját nemcsak ösztönös megértéssel építette és alakította, hanem nagy hozzáértéssel, mintegy a legjobb lehetőségeket használta fel gondolatai és érzései kifejezésére. A polgári világ leleplezése, a munkásosztály életének és elhivatottságának költői ábrázolása: ez volt a két világháború közötti magyar irodalom legnagyobb gondolati és kifejezésbeli teljesítménye. Ez a költészet ismét a népnyelvhez fordul. Érdekes bizonyítéka a művészi tartalom és forma egységének, hogy József Attilánál a városi dolgozó emberek életének költői ábrázolása hogyan emeli irodalmi szintre a proletárok és a városban élő egyszerű emberek nyelvét. József Attila az első, aki a „városi népnyelvet“ éppúgy, ahogy száz évvel korábban Petőfi a paraszti népnyelvet „a magyar irodalom anyanyelvévé avatja. És erre nem a proletár „népiességek“ valamiféle romantikus kultusza készítette. A magyarázat itt is kívül a világban és költészetének tartalmában keresendő. A proletariátus élete és sorsa a történelem biztatására a költészetnek is tartalmi anyagává vált. József Attila zsenialitása, hogy felismerte: ennek az „új nép“-nek az életét és világát legigazibb módon és legszebben elsősorban a saját szavaival lehet bemutatni. Ezek a példák azt bizonyítják, hogy a forradalmian új tartalom mindig új formában jelentkezik. A korszakos nagy formák nem a spekuláció eredményei. Petőfi, Ady, József Attila, amikor a történelmi múltban, vagy a nép életében fellelte formakultúrájának elemeit, soha nem kész formára, soha nem kópiára vadászott. Egyedülálló, eredeti formateremtők voltak. Nem azt csinálták, amit elődeik vagy kortársaik. Tőlük tanultak. De saját koruk kérdéseire a maguk nyelvén válaszoltak.

Vajon a mai író kezdhet-e valamit a hagyománnyal és a világirodalmi példákkal? Meggyőződésem, hogy sokat tanulhat belőlük. De ha igazán tehetőséges, saját írói magatartásának kialakításáért meg kell küzdenie. Végző soron formakultúrájának létrehozásában is önmagára van utalva. Eredetét, a tartalommal mintegy szervesen egybevigót kell teremtenie. Sem a hazai, sem a világirodalom nagy „áruházaiban“ nem fog találni forma-konfekcióra. Nemrégén Darvas József Szegeden arról beszélt, hogy neki, mint a móríci iskolához tartozó írónak, elejében milyen formai nehézségeket okozott az új valóság ábrázolása. Darvas József is annak idején a móríci világ problémáival állt szemben. Nehézségeit teljesen megértettem, amikor arra gondoltam, hogy milyen nagy különbség van pl. a Boldog ember Jóó Györgye és egy mai szövetkezeti

paraszt élete között. A paraszti léleknek micsoda homlokegyenest más két belső ellentmondása. A paraszti sorsnak micsoda más távlatai. Az indulatoknak és érzelmeknek milyen más belső erői működnek ma, mint akkor. Helyesen ismerte fel Darvas: ezek nemcsak tartalmi kérdések. A regény kompozíciója és nyelve a tartalomnak a talajából sarjad. Az új tartalom a régi formában nem képes kifejezésre jutni, vagy csak eltorzultan, hamisan. Az új forma teremtésének nincs szabálya. Minden írónak meg kell érte harcolnia. Azaz, mégis van egy kikerülhetetlen szabály: *ez pedig a művészi tartalom—forma-egység.*

Mások ahhoz ragaszkodnak, hogy az új irodalomnak tartalmában is tükröznie kell a valóságban végbemenő változásokat. Természetesen, elsősorban a legfőbb változásokat. És hol vélik felismerni ezeket a modernizmus hívei? A technika és a természettudományok vívmányaiban. Ez a valóságnak az a területe — úgymond —, amely legközvetlenebbül és legszemléletesebben tárja elénk az emberiség életének új jelenségeit. A valóságban eddig nem tapasztalt „alakulatok” jönnek létre. Szerintük nem valószínű, hogy valamilyen logikus történelmi fejlődés eredményeként. A mi századunknak legújabb ilyen történelmi képződménye: az „atomkorszak”. Ez a technika és a természettudományok abszolút diktatúrájának kezdetét jelenti. A világ technicizálódott. A technika nemcsak oka és meghatározója az életnek, hanem immár bevonult minden területére. Mintegy tárgy és legfőbb anyaga lett az emberi életnek. A valóság eddigi szuverén szférái kapitulálnak. A művészetek, a humánium legfőbb történelmi őrzői is áldozatul esnek: ha nem akarnak anakronizmussá válni, minden eszközükkel ki kell fejezniük a legfontosabb változást, az élet technicizálódását. Mivel ez az átalakulás nemcsak külső folyamat, hanem áthatja s mintegy uralma alá vonja az ember egész belső életét is, megszűnik a régi gondolati és művészi kifejezés viszonylagos önállósága is. Filozófia, irodalom, lélektan stb. csak mint a technika és a természettudomány szolgáló leányai asszisztálhatnak a nagy történelmi átalakuláshoz. Mindezek után mit tehet a művész? Kifejezi az emberiség jövőjének apokaliptikus látomásait.

Valóban ezek lennének az emberi élet kilátásai? Ez az emberiség élet-érzése? Az emberiség jövőjének valamilyen általános szemléletével van itt dolgunk? Korántsem. Inkább egyfajta általánosított szemlélettel. Hamis és önző általánosítással. Egy pusztuló osztály pánikhangulatának kikiáltása történelmi sorssá nem változtatja meg az élet fejlődésének logikáját. Nem az emberiség magányosodott el: valójában csak a burzsoázia. Nem az emberiséggel szemben „vadult el a gép”: csak a burzsoáziával szemben. „És látjuk már, hogy nem-soká mind térdre omoltok, s imádkoztok hozzá, ki pusztán a tulajdonotok”. De a munkásosztály tudja már: „Ő csak ahhoz húz, ki néki enni maga adott.” Igen, az elvadult technikát és gépet a burzsoázia éppúgy nem tudja leinteni, mint „a földesúr a juhász vad ebét”. A modernizmus halálélménye a polgári társadalom halálszorongását fejezi ki. Filozófiájuk és művészetük egy töről fakadt. Halálvízióik — a kapitalizmus egyfajta kétségbeesett apologetikája. Nem véletlen, hogy Spengler, Franz Kafka és Dürrenmatt az emberiség jövőjének kilátásait valahogyan egyféleképpen látják. Természetesen más-más szándékkal. Kafkánál az ember a kapitalizmus személytelen hatalmainak szolgálatában vált tehetetlenné és jelentéktelenné. Dürrenmatt már kétségbeeséssel és éles gúnnyal bírálja kora társadalmát. Spengler cinikus. De most nem az árnyalat és a szándék a döntő. József Attila szigorú ítéletet mond a gép előtt térdre

omló burzsoáziáról. Spengler tragikus fátumként fejezi ki ezt: „Mint egykor a mikrokozmosz-ember fellázadt a természet ellen, úgy lázad most a mikrokozmosz-gép az északi ember ellen. A világ ura a gép rabszolgája lett.“ Tehát a polgári világnézetnek ez az egyik ellentmondása. Az anyagi erő világerővé vált. A gép nemcsak az emberi kezeket váltja fel, hanem az emberek isteneit is. A világot meglódtították a régi istenek, de cserbenhagyták. Mint Dürrenmatt vonata, gondviselés nélkül rohan a maga pályáján, s immár a sötét alagútba futott, amelynek nem akar vége szakadni. A mozdonyvezető és a fűtő cserbenhagyta ezt a gépet: kiugrottak. A vonat sebessége egyre fokozódik. Vágtat biztos végzete felé. Az utasok ezt még nem tudják. Többségük nyugodtan tevékenykedik. De vannak, akik már sejtik, hogy baj lesz. Vagy már tudják is. Ők a szorongók és a segítségért kiáltók. Vajon ez a végzetébe rohanó gép nem a polgári társadalom vonata? Ma, amikor már osztályok pusztulása a nyugati irodalom nagy élménye, bizonyos írók érzik, hogy a régi egyéniség és életforma utolsó óráit éli. De még sokan nem látják világosan, hogy ez az életforma nem az emberiség, hanem csak a burzsoázia egyetlen életformája volt. Az egész emberiség gyászára készülnek, holott csak egy osztály felett kellene meghúzniok a lélekharangot.

A modernizmus lényegében az életnek ezt az eltorzult élményét fejezi ki. Polgári ideológiák közvetítője. A halálhangulat csak egy vonatkozása ennek az írói magatartásnak. Fő szándéka mégis, akarva, nem akarva: a polgári társadalom védelme. Ez fejeződik ki az „atomkorszak“ értelmezésében is. Olyan új történelmi „alakulatnak“ tekintik, amelynek éppúgy, mint az anyag legkisebb részecskéjének, az atomnak, nincs „szabályos“ viselkedése, mintegy kivonja magát a klasszikus törvények alól, „saját szeszélye“ szerint létezik és hat. Éppen így az „atomkorszak“ is hatályon kívül helyezi a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit. Nagyon érdekes, hogy a fizikai idealizmusnak olyan kiváló képviselője, mint a német HEISENBERG, milyen egyértelműen fogalmazza meg az úgynevezett atomkorszaknak ezeket a problémáit. Az ő álláspontja a mi szempontunkból kizárólag azért érdekes, mert az imperializmusnak ugyanazt az apologetikáját fejezi ki — a legmodernebb idealista természettudományos változatban — mint az avantgardista művészeti irányzatok legújabb jelenségei. HEISENBERG — PLANCK születésének századik évfordulóján mondott beszédében — az ő gondolataiból kiindulva fejt ki koncepcióját. Milyen problémát lát Planck felfedezése után? Szerinte nagyon figyelemre méltó az a jelenség, hogy az anyag atomos szerkezetében mutatkozó diszkontinuitás, nem-folytonos jelleg más fizikai jelenségekre is jellemző: pl. a hőszugárzásnál is fellép. Már pedig ezt nem lehet úgy felfogni, mint az anyag atomos szerkezetének sajátosságát. HEISENBERG ezek alapján eljut a következtetéshez: *a természeti törvényeknek egészen új fajtája lehetséges.* Ennek a megállapításnak a természettudományok birodalmában való létjogosultságát nem akarjuk kétségbevonni. De annál inkább HEISENBERG filozófiai következtetéseit. Ő abból a tényből kiindulva, hogy az anyag atomos szerkezetében a klasszikus fizika törvényszerűségeitől eltérő folyamatok játszódnak le, arra a megállapításra jut: megvan a valószínűsége annak is, hogy a fejlődés dezavualja az élet más területein is a ma érvényben levő törvényszerűségeket. Röviden szólva: a történelmi materializmus determinista felfogása anakronizmussá vált. A társadalom fejlődése is tartogathatja tehát azt a meglepetést, amit az anyag atomos szerkezetének visel-

kedése nyilvánvalóvá tett: hogy valamiféle szeszélyes, az ember által ellenőrizhetetlen törvénynek fog engedelmesskedni.

A modern fizikai idealizmus nem elégszik meg a törvényszerűség tagadásával, tagadja az anyagot is. HEISENBERG tovább érvel. A tudományos kutatásnak azt a felismerését, hogy az elemi részecskék ugyanabból az anyagból valók, tehát azonosak, messzemenő filozófiai következtetéseinek igazolására használja fel. Ha az elemi részecskék minőségileg nem differenciálhatók, akkor éppúgy, mint a platonai filozófia elemi részei, átalakíthatók egymásba. Ez a sajátosságuk HEISENBERG szerint azt bizonyítja, hogy „nem anyagból vannak, hanem az anyag egyedül lehetséges formái.“ És valójában mi ez a talányos „egyedül lehetséges forma?“ *A matematikai törvény, a szimmetria, a matematikai forma.* Tehát az anyag végső gyökerét valahol az anyagiság szféráján kívül keresi: a matematika birodalmában. Így lesz a tudati, a leképezett HEISENBERG-nél az elsődleges, az anyag „okává“ és „magyarázatává“. A modern természettudomány eredményeivel nem Demokritoszt, hanem PLATONT igyekszik igazolni, a materializmussal szemben az idealizmust.

HEISENBERG, amikor a törvényszerűségek ellen beszél, maga is törvényszerűségek után kutat. Így ellentmondásait mintegy a nagy nyilvánosság előtt leplezi le. Ha a mikrofizikában új törvényszerűségeket ismer fel, ezzel nem a törvényszerűségek alkonyát igazolja, hanem az életben és a tudományokban meglevő szakadatlan fejlődést. Igaz, a filozófiába, a társadalomtudományokba is berobbanhatnak meglepetésszerűen új tények és jelenségek; érvényesülésre törhetnek a régivel homlokegyenest ellentétben álló törvényszerűségek. De ma ezt miért kell lehetőségként megfogalmaznia HEISENBERG-nek? Hiszen napjainkban ezt az új folyamatot a világ szocialista átalakulása *tényszerűen* igazolja. Nem kétséges: a fejlődés iránytűje a szocialista országok felé mutat. Meggyőződésünk, hogy az „anyag legkisebb részecskéinek tartományában“ mutatkozó „szeszélyes“ mozgás nem annak az előjele, hogy a társadalom életében is ilyenféle rejtélyes „törvényszerűségek“ fognak uralkodóvá válni. Aki ezt várja, titokban a társadalmi anarchia igazolására törekszik. De különben is, aki a társadalom jövőjét másként próbálja megrajzolni, mint ahogy valójában szemünk előtt kialakulóban van, strucc-politikát folytat, homok alatt halandzsázik. A tényeken még az anyagiság teljes tagadása sem változtat. PLATONnak és filozófiájának a materializmus győzelmének századában csak Don Quijote szerepe juthat. És azoknak is, akik őt „rehabilitálni“ igyekeznek. A tudomány nem akarhat kevesebbet és bizonytalanabbat mondani, mint az élet. Az irodalom sem. A vátesz-írók mindig az új történelmi valóság előhírnökei voltak. Ma a fejlődés első árkában a történelem sorkatonái, a tömegek harcolnak. Természetesen, író is akad közöttük. De sokan vannak, akik a front mögött kullogók rossz értesüléseit szajkózzák csupán. Az az érzésünk, hogy a modernizmus hívei is a történelem élvonalától lemaradtak élményeinek tolmácsolói. A front mögötti harcizaj csalóka: azt érzed, ütközetben állsz, holott a valódi küzdelmek tüzeinek csak visszfényét látod. Látóhatárod a történelem valódi eseményei előtt lezárul. Csak a technika eredményeit látod, holott a társadalmi forradalom is győzött már. Az atombombákban lapuló végzettől rettegsz, holott vannak már emberek, akik béke-reaktorokat építenek. Az egeket ostromló egyseges „atomkorszakról“ beszélsz, pedig még nem minden hatalomnak ér fel a keze a csillagokig. A nagy vátesz-írók mindig különbséget tudtak tenni az előre-

törő forradalmak és a haladást imitáló kísérletek között. A tehetségeket mindig nagy próbatétel emelte magasra. Annak az írónak, aki mélyen akarja kifejezni korát, érdemes figyelnie és gondolkodnia. A helyezkedő kisügyeseket, a „divatforradalmárokat“ könnyen megcsúfolhatja a történelem. Csak az erős gondolat, csak a műveltség óvhat meg a XX. századi tucat-zsenik sorsától.

Úgy gondolom, befejezésül elmondhatjuk, hogy a fenti ideológiáknak — akár a filozófiában, akár az irodalomban fejeződnek is ki — közös talajuk és gyökerük a polgári valóság. A törvény helyébe a lehetőséget, az anyag helyébe a matematikai formulát, a tartalom fölé a formát állítják. Ilyen csalóka módon próbálják tagadni a polgári társadalom pusztulásának szükségszerűségét. A technicizálódó, modernista irodalom lényegében kapitulál az agonizáló burzsoá társadalom előtt. Lemond hivatásáról: az élet, a humánus fejlődését nem igazi szférájában, a társadalomban ábrázolja, hanem torz nézőpontból, akár a technika, akár a természettudományok oldaláról közelíti is meg azokat. A valóság igazi, művészi mása a társadalmi élet viszonyain át tükröződik mélyen és híven. Csak a társadalmi viszonyok fénytörésében nem torzulnak el az élet jelenségei. A technika és a tudományok humánus funkciója is csak ebből a nézőpontból világosodik meg. A realizmus, a szocialista realizmus nézőpontjából.

